

LÓKÖS ISTVÁN

„A Zrínyi–Frangepán összeesküvés”

JEGYZETEK EUGEN KUMIČIĆ REGÉNYÉNEK MARGÓJÁRA

1.

„Zrínyi vére mosta Bécsset, // S senki bosszút nem állt...” – írta Kölcsey a *Rebellis vers* kezdő soraiban – félreérthetetlenül utalva a Wesselényi-féle összeesküvés tragédiájára, s korrigálva is a mozgalom megnevezését – bár úgy látszik: még nem elég marandóan. A bécsújhelyi, bécsi és pozsonyi kivégzésekkel lezárult 17. századi Habsburg-ellenes szervezkedés máig is Wesselényi-féle mozgalomként él a köztudatban s historiográfiánkban – jóllehet Wesselényi nádor már jóval a radikális fordulat előtt elhalálozott, a mozgalom meghatározó vezetői Zrínyi Péter horvát bán, valamint sógora: Frangepán Ferenc Kristóf és Nádasdy Ferenc országbíró voltak. A korszokás szerinti teátrális kivégzés is hármójuknak jutott osztályrészül. Erasmus Tattenbach és Bónis Ferenc lefejezése nem ennyi szcenírozással történt.

Másként, a Kölcseyével egybehangzó formában él a horvátok köztudatában a mozgalom emléke-öröksége: a történetírás *Zrínyi–Frangepán összeesküvés*ként tartja számon, s a 19. századvég nagyszabású történelmi regényének címlapjára is ugyanezt írta horvátul a szerző Eugen Kumičić: *Urota Zrinjsko-Frankopanska*. Zrínyi Péter és Frangepán Ferenc Kristóf vértanúsága a 19. századtól a horvát nemzeti szabadság szimbóluma, 1919-es újratemetésük óta fokozottan is, amikor a hamvak több tízezres tömeg jelenlétében a zágrábi dómban végső nyughelyre találtak. A nyughelyet jelölő emléktáblánál – a mártíromságra emlékeztető felirat mellett – mindig új koszorúk és friss virágok jelzik: nemzeti zarándokhelyen állunk. A második világháború után hosszú időre szilenciumra ítélt kiváló költő és néprajztudós, Olinko Delorko társaságában 1971 tavaszán magam is ott szorongtam a székesegyházban a vértanúk kivégzésének háromszázadik évfordulóján (április 30.) azon a demonstratív szertartáson, amelyet Zágráb érseke celebrált, s amely a független Hovátországért folyó akkori küzdelem egyik manifesztációja volt. (A nyitányt az 1967. március 15-én nyilvánosságra hozott nyelvi *Deklaráció* jelentette.) Százak szorongtak a székesegyházban, s hallgatták a zágrábi főpásztor, Kuharić érsek emlékbeszédét s tele volt a dóm előtti tér is – a Kaptol. Az idős költő szerint Zágrábban 1945 óta itt énekelték először nyilvánosan a hatalom által tiltott horvát himnuszt...

A mítoszi méretű Zrínyi–Frangepán kultusz kialakulásában meghatározó jelentősége-szerepe volt Eugen Kumičić már említett regényének. Az *Urota Zrinjsko-Frankopanska* (A Zrínyi–Frangepán összeesküvés) a 19. század legvégén, 1892–93-ban jelent meg folytatásokban a népszerű *Dom i svijet* (Haza és nagyvilág) lapjain. Később megjelenési kiadása volt még könyvalakban is. A könyvesboltok polcairól ma sem hiányzik. Az egyik legolvasottabb horvát regény lett, s talán még ma is az – a történelmi tárgyú belletrisztika kedvelői körében mindenképp. A megjelenés idején (a Khuen-Héderváry

rezsím félidejében vagyunk) Kumičić következetes jogpárti elkötelezettségű nemzeti érzülete magyarázza popularitását. Az író élete végéig a Starčević-i ideológián nyugvó, a horvát nemzeti önállóság ideáját képviselő és hirdető politika egyik legelkötelezettebb vállalója volt, ami valamennyi történelmi regényének alapeszméjét és tendenciózusságát determinálta. Ez a politikai attitűd erős osztrákellenességgel párosult.

A magyar olvasót ezek után okkal érdekelheti: milyen az adott történelmi időszak és a magyarokat és horvátokat egyformán érintő nemzeti tragédia interpretációja e monumentális, a horvát klasszikus szépirodalom egyik népszerű műveként számon tartott regényben?

Kumičić prózája egyfelől a horvát nemzeti romantika Šenoa teremtette hagyományához, másfelől a Zola képviselte naturalista regény elméletéhez és gyakorlatához kötődik. E kettősség munkál az isztriai-primorjei fogantatású *Začuđeni svatovi* (Az elámult násznép) regionális létformát bemutató regénye lapjain éppúgy, mint az író történelmi tablóinak egy részében. Igaz: a legjobb Kumičić-regényként aposztrofált *Gospoda Sabina* (Sabina nagysád) jócskán rá is cáfol erre. Azt gondolnánk ugyanis, hogy a Zola-i naturalismus horvát apologetája és teoretikusa regényíróként itt is követi francia mesterét. Paradox módon az ellenkezője történt: amit Kumičić regényteoretikusként a műfajról írott dolgozatában (*O romanu*, azaz: A regényről) elutasított, itt mindazt már-már gondos aprólékossgal felhasználja. Ez a sikerkönyv így – módszerbeli megoldásait tekintve – közelebb áll a műfaj Guerrazzi- vagy Dumas-típusú változataihoz, mint a Zola javasolta műfaji alakzathoz. Ott van persze némiképp a Balzac-i motiváció is, hisz témaválasztása akár Balzac-inak is mondható, ami kemény társadalomkritikával párosult (a gazdasági és erkölcsi bomlás, a nemesség agóniája, a hipokrizis kóros burjánzása a bírálat tárgya), ám formavilágát és eszköztárát tekintve Dumas megoldásait követi.

A tíz évvel később megírt *Urota* már más arculatot mutat. Történelmi regény lévén, az olvasó is, a kritika is a Šenoa-i modell követését várta, azaz a Walter Scott-i példa századvégi reprezentációját, ehelyett a Zola-i *experimentalizmus és faktográfia* jegyében fogant regényszöveget kapott. Az *Urotával* kapcsolatos kritikusi fenntartások is ebből fakadnak. A fordulatos cselekményű, romantikus karaktereket mozgató, a historizmus valóságosságát és írói fantáziát mesterien elegyítő Šenoa történelmi tablói után ez a regény mozgalmasságot, romantikus alakrajzokat nélkülöző, olykor történelmi adattárnak tűnő tényanyagot halmozó voltával kétségtelenül eltér a Walter Scott-i modelltől. Ezt a hagyománnyal kapcsolatos hiányérzetet némiképp a műfaj közép-európai kontextusa is hatványozza: a kortárs Gárdonyi Géza, Henryk Sienkiewicz s Alois Jirásek opuszaiban még mindig erős a kötődés a Scott-i hagyományhoz – jóllehet, a történelmi hitelesség záloga náluk is a historiográfia eredményeinek kamatoztatása.

A főhősök (Zrínyi Péter és Frangepán Ferenc Kristóf) a „nemzeti idea perszónifikációjával” Kumičić művében is megkapják ugyan a kellő „mítoszi aurát”, küllemük megjelenítéséből a történelmi pátosz sem hiányzik, ám személyiségrajzuk messze áll attól az individualizálástól, amely Šenoa hőseinél érvényesül.

A regény méltatásakor további fogyatékossgként szokás említeni a meseszöveget, olykor a dialógusokat vagy egy-egy szereplő monológját terhelő hosszas, inkább egy történelmi esszébe illő fejtegetések sokaságát, s szóvá tették már azt is, hogy Bare Poparićtól, Ivan Kukuljevićen át Tadija Smičiklasig (jeles horvát történész volt valamennyi) hány, történettudóstól származó szövegrész épül a regény szövetébe idézetek

formájában. Egy Zrínyi Péter és Fangepán alakrajzát érintő, visszatérő kritikai észrevétel szerint pedig a cselekmény előrehaladtával a két főhős mindinkább az író szócsöve lesz.

„Az” olvasó viszont mintha nem törődne e „szakmai” kifogásokkal, az első megjelenéstől napjainkig változatlan érdeklődéssel veszi kézbe a regényt, amely számára egyértelműen a horvát nemzet vértanúinak monumentuma. Nemzettudatot formáló hatása tehát elvitathatatlan...

2.

De miről is szól valójában ez a több száz oldalas, szereplők sokaságát felvonultató, folyamszerűen hömpölygő szövegáradat? Többről annál, amit a cím ígér. Az eseménytörténet egésze a Zrínyi és a Frangepán család, egyben a közös horvát–magyar nemzet-sors egyik legtragikusabb fejezetének regényes foglalata. Mindjárt a cselekményt exponáló fejezetben iskolai történelemóráról ismert adatokkal szembesülünk s ezek kapcsán a tragikumáról nevezetes dátummal: 1664. Ez a szentgotthárdi csata s az azt követő vasvári béke megkötésének és Zrínyi Miklós tragikus halálának esztendeje. A további fejezetek aztán annak a hét esztendőnek történetét foglalják magukban, amely a vasvári békétől, illetve Zrínyi Miklós halálától a vértanúk kivégzéséig eltelt. Ezek alapján máris megnevezhetjük a regényidő határpontjait: 1664 és 1671. Ebben az időkeretben történetírói pontossággal és részletességgel eleveendőnek meg mindazon történések, amelyek a kor osztrák–magyar–horvát történelmét, a birodalom és a két, defenzívában lévő államalkotó nemzet: a horvát és a magyar küzdelmét alkotják. Kumičić szinte a korabeli történész tárgyismeretével tud szólni a Határőrvidék (Vojna krajina) lakosságának zaklatásáról, a külföldi bécsi követeknek tevékenységéről, kormányaikhoz küldött jelentéseikről, XIV. Lajos és I. Lipót viszonyáról, az udvari kancellária tevékenységéről, Paul Hofer, Wenzel Lobkowitz, Montecuccoli, Rottal János, Christoph Abele perbeli szerepéről, a – ma így mondanánk – koncepció per megszervezéséről és lefolyásáról, a bécsi udvari kémhálózat tevékenységéről stb. Hasonló kompetenciával informál a szervezkedés mozzanatairól, bizonytalanságairól, Wesselényi nádor és Nádasdy Ferenc, valamint Vitnyédi István és mások szerepéről.

Az imponáló információs készlet befogadását a Zrínyi és a Frangepán család magánéleti jelenetei hivatottak élményszerűvé tenni. Frangepán házassága, I. Rákóczi Ferenc és Zrínyi Ilona mátkasága majd esküvője, a költő Zrínyi özvegye és a Zrínyi család viszonya emelendő ki elsősorban, de azok a jelenetek is, amelyek az osztrák katonaságnak a horvát pórnéppel szembeni atrocitásairól szólnak. A művészi ábrázolás hitelét célozza a magánéleti szférát érintő szituációk egész sora, elsősorban is a Zrínyi Péter és Frangepán Katalin házasságának, gyermekeik iránti szeretetének mozzanatait ábrázoló jelenetek. Bennük egy 17. századi milióbe illesztett, de a modern olvasó számára is hihető családi harmónia képei elevenednek meg. Hasonlóan vélekedhetünk az epizódszereplők jellemrajzairól is: a tudós szótáríró és jeles barokk hitszónok, Belosteneec atya alakrajzára gondolhatunk, vagy éppen a vlachok főpapja, Mijakić vladikájára. A rendháztól rendházig gyalogszerrel vándorló, szótára szókinsanyagát a vándorutakon gyűjtő, a regula előírta szegénységben élő pálos szerzetes a Novi Grad-i palota fényes, selyemmel tapétázott vendégszobájában vétkesnek érzi magát, hogy „bűnös testével” a várpalota főúri nyoszolyáján hajtja álomra fejét. Mijakić vladika ellentétes személyiség: bizánci fondorlatossága, politikai ravaszkodása mérhetetlen hedonizmussal

párosul. Hasonlóan ügyes ecsetvonásokkal rajzolt regényalak, epizódszereplő Frangepán menyasszonya nagynénjének, Klementina asszonynak férje, Barnaba gróf. A tíz év óta vak, köszvényes és fölöttébb házsártos öregúr, a Velencei Köztársaság egykori prokurátora bármely kortárs európai regény világában otthonosan mozoghatna. Kumičić jelenetező képességének remek dokumentuma a vak gróf visszaemlékezése az ifjú Báthori Zsófiára, akibe harminc év előtt, velencei látogatásakor, „sok patrícius szerelmes volt”, s most az ő „sápadt arca [is] megélenkül, s a sűrű ráncok között ... távoli emlékek ragyogása” villan.

Kérdés persze: a főszereplők alakrajzaiban hol, mikor s milyen mértékben jelenik meg a stilizálás, megmintázásuk során mikor s milyen mértékben tud elszakadni az író a historiográfiabeli Zrínyi- vagy éppen Frangepán-képtől. A válasz a két horvát vértanú, továbbá a csak hosszas megpróbáltatások után elhalálozó Frangepán Katalin s az utolsó Zrínyi-sarj: János jellemrajzának szemügyre vétele nyomán fogalmazódhat meg.

A két főúr végnapjai szituációk egész sorát kínálják az íróknak, amelyek az epikum, az esztétikai minőségek szempontjából kitűnően kamatoztathatók. A lélekállapot leírása a szubjekivitást sem nélkülözi, ami a kritika által kifogásolt adatáradat ellentételezése s a lelki gyötrődés extenzív bőségű megjelenítéseként értelmezhető. A cselekmény lassú, sokak szerint nehézkes kibontakozása után a történések e végső szegmenseiben mind Zrínyi, mind Frangepán tragikus hőssé magasztosul. Lélekállapotuk festésekor Kumičić a narráció eszközhöz nyúl. A választott elbeszélő modor nemcsak a vigasztalan környezet, a siralomházzá lett fegyvertár ridegségének ábrázolására alkalmas nála, hanem a hősök tudatállapotának megjelenítésére is. Cselekvéseik (imádkozás, levélírás, a szolgálkával folytatott párbeszéd), a vigasztalásukra küldött kapucinusokkal inkább csak az együttimádkozás szintjén megjelenő kapcsolat, máskor a múlt látomásos megidézése, az ősökkel való lelki korrespondencia, majd meg a félőrültség állapotának képei mind megérnek e narratív előadásmódban. Az olvasó csak a jellemrajz e végső szegmentumának végére érve eszmél fel: az író az előadás hevületében már maga is szereplőiben él, gondolkodik. A fegyvertár rideg kulisszái között gyötrődő, a halálra készülő, sorsával számot vető Zrínyi alakja itt a teljes beleélés példája a regényben, a múltat idéző víziók leírásakor különösképpen. Az egész életutat és az ősök tragikus történetét-sorsát a zaklatottság állapotában lepergető emlékezet történelmi látomássá szélesül, amelyben három színtér: Szigetvár, Varasd és Bécsújhely villan fel, mindhárom a Zrínyi család „dicsőségének” és „szörnyű sorsának” színhelye: „Aki a horvát jogokat oltalmazza, annak el kell pusztulnia: egyiknek Sziget alatt, a másiknak a Varasd környéki erdőben, a harmadiknak Bécsújhelyen!” A tudat mélyéről előtörő emlékekkel viaskodó hős – belső, lelki viharzásai után némiképp megnyugodva – hajnalig „a fészület előtt térdepel” és imádkozik.

A drámai effektusok, az atmoszférateremtés, s nem utolsó sorban a főhősök (Zrínyi Péter, Frangepán Ferenc, Zrínyiné Frangepán Katalin, Zrínyi János) morális tartásának a regény utolsó harmadában tapasztalható halmozódása a regény értékvilágát minősítő korábbi vélekedések felülvizsgálatára biztatnak. A cselekményépítésnek a regénystruktúra egészében ez a lassan emelkedő, majd a végkifejlethez közeledve mind intenzívebb emelkedést mutató íve egy a hagyományostól eltérő, modernebb regény-poetológiai felfogás irányába mutat, ami részben az író naturalizmus melletti elkötelezettségéből, részben viszont a századforduló európai regényének novumai iránti fogékonyságából, affinitásából fakadhat. Ilyen aspektusból szemlélve az *experimentalizmus*, a *faktográfia* vitathatatlan volta is más megítélést kaphat, hiszen az oly sokszor kifogá-

solt *történeti adattár jelleg* éppenséggel ama 20. századi regénytípus irányába mutat, amelyben majd a tanulmány vagy esszé jellegű betétek, kommentárok elfogadottan „nehezítik” a cselekményt, sőt korszerű epikai erénnyé válnak. S ha a Kumičić-műnél jóval gyöngébb alkotásként számon tartott Vjenceslav Novak-opuszt, a *Dva svijeta* (Két világ) a Krleža-i művészsregény (*Povratak Filipa Latinovicza* = Filip Latinovicz hazatérése) korai előzményeként aposztrofálják, úgy az *Urota* historiográfiai jellegű passzusait fenntartás nélkül rokoníthatjuk a 20. századi horvát mester, Krleža szintézisregényének, a *Zastavenak* (Zászlók) esszét és dokumentumanyagot elegyítő szöveg-folyamával. Már csupán annak okán is, hogy a fiatal Krleža számára ez a Kumičić-regény az egyik meghatározó, nemzeti érzületet formáló olvasmányélmény volt.

3.

Vázlatunk megírásának alkalmá (a horvát–magyar perszonalunió kilencszáz éves évfordulója) indokolja a regény szövegében megjelenő magyar színvilág és motívum-anyag iránti fokozottabb figyelmet. Kumičić következetes jogpártisága, a regény megírásának és megjelenésének belpolitikai konstellációja: a Khuen-Héderváry-rezsim (1883–1903) s a századvég és századforduló horvát irodalmában gyakori magyarelles felhangok (Gjalski: *Za materinsku riječ* [Az anyanyelvért] 1848–49-es témájú regényére, *Izelt Grinczinger Pál-a na Magyar Tenger* [Grinczinger Pál kirándulása a Magyar Tengerre] című szatirikus írására, Matoš magyar tárgyú publicisztikájára s néhány elbeszéléseire kell gondolnunk) egyaránt serkentik az érdeklődést. A közös múlt megítélésében vajon az illír mozgalom képviselőiként is magyarofil művekkel jelentkező Ljudevit Farkaš Vukotinović és Mirko Bogović prózájának tárgyyszerűségét követi az *Urota* szerzője, avagy a novellistának kitűnő, de regényíróként már esztétikum és történelmi hűség dolgában olykor vitatható opuszokkal is jelentkező Ksaver Šandor Gjalski negatív előjelű magyarsággépéhez igazodik.

Ugy tűnik: a naturalista ténytisztelet írónkat megóvjá a politikai aktualizálás csábításától. Az ifjabb Frangepán, Orfeo gróf magyarok iránti ellenszenvét rövid történelmi eszme-futtatásban manifesztáló gondolatait leszámítva a félezer oldalas regényben horvátok és magyarok egyaránt az osztrák tirannizmus kárvallojtjaiként, szenvedő alanyaiként vannak jelen. „Faciam Hungariam captivam, postea mendicam, deinde catholicam”, azaz Magyarországot előbb rabba, aztán koldussá, majd katolikussá teszem – idézti Kumičić Frangepán Ferenc Kristóffal a lipóti politika jelmondataként felfogható közismert bécsi álláspontot. „Mindezt Horvátországra is vonatkoztatta a király!” – írta Frangepán a mainzi választófejedelemnek.

A horvát–magyar sorsazonosság vezérfonalként húzódik a cselekményben egészen a végkifejletig, ami az összeesküvés tényeiből szükségszerűen következik. Kumičić imponáló tájékozottsággal jeleníti meg az elégedetlenkedő horvát és magyar főurak Stubnyafürdőn tartott tanácskozását; Zrínyi Ilona és I. Rákóczi Ferenc mátkaságának és házasságának eseménysorát; házasságkötésük körülményeit, a felső-magyarországi protestáns elégedetlenkedés, a protestáns vallásszabadságot követelő eperjesi országgyűlés történéseit; a császári sereg felső-magyarországi betörését; Heisler generális katonáinak kegyetlenkedéseit; Thököly István mindhalálig tartó helytállását Arva várában s Imre fiának szökését stb. Drámai jelenetek informálják az olvasót Wesselényiné elhurcolásáról, Pottendorf feldúlásáról és Nádasdy Ferenc letartóztatásáról, a felső-magyarországi vesztőhelyek felállításáról és a kivégzésekről, a megvádoltak birtokainak elkobzásáról,

a falvakban felállított akasztófákról, a felperzselt viskókról, egyáltalán a magyar országrész megannyi szenvedéséről.

A felkelés okait és következményeit vázolja a jogtalanságok, törvénytelenések egész sorát lajstromozza az országgyűlés feloszlásától a lakosság megsarcolásáig. Mindezek summázatát Gundulic ezredessel mondatja ki (a jeles horvát költő Ivan Gundulic császári tisztként szolgáló fiáról van szó): „az osztrákok egy év alatt több pénzt vittek el Horvátországból és Magyarországról, mint a török harminc esztendőn át.”

Az ítélszék és tagjai tevékenységét részletezve mindig hangsúlyosan jelenik meg a regényben azok elfogultsága, palástolatlan magyar- és horvátgyűlölete. A Rottal János irányította „iudicium delegatum” s a Paul Hocher kancellár elnökségével zajló per ítélobíráinak „pártatlanságát”, egyértelmű magyar- és horvátellenességét illusztrálандó álljon itt egy részlet a regényből: „Johann Paul Hocher, ez a tiroli születésű, »szemtelen, tolakodó ember, aki az írások legalacsonyabb fajtájából kapaszkodott fel az udvari kancelláriáig«, szívből gyűlölte a horvátokat és a magyarokat és gyakran mondogatta, hogy legszívesebben saját vérükben fojtaná meg őket ... I. Lipót őt nevezete ki vizsgálóbíróvá Bécsben, Rottal grófot pedig Pozsonyban ... Hosszú kihallgatások, végeláthatatlan jegyzőkönyvek, szörnyű vádak, számtalan hamis tanú, akiket sohasem szembesítettek a vádlottakkal, akiket azok sohasem láttak; a legalávalóbb árusások, a legszégysenteljesebb és leglelkismeretlenebb rágalomok s mindezek koronája: a szörnyű szenvedés, kínvallatás! Különböző államok követői hosszú jelentéseket írtak kormányaiknak a »tekintélyes összeesküvők« elleni nagy perről. Politikai per a tizenhetedik században! ... A vizsgálati jegyzőkönyvekben Zrínyi, Frangepán, Nádasdy, Lahn ... és mások neve mellett gyakran említetik a szenvedés, a kínvallatás.”

A Hocher vezette „bírószágban egyetlen horvát és magyar sem volt” – emlékeztet Kumičić – s ez a bíróság a halálos ítéletek meghozatala mellett Magyar- és Horvátország teljes jogfosztását is kimondatja majd: a lázadás folyományaképp „a horvátok és a magyarok minden jogukat elvesztették.”

A krónikás következetességgel felépített, a per, a kivégzések eseménytörténetét adatszerűen, ám mindig gondolkodásra serkentően előadó, a mártírok, majd Zrínyi özvegye és gyermekei (különösképpen János fia) lelki és fizikai gyötrelmeit lélektanilag is árnyaltan bemutató regény a szenvedés, a helytállás, a nemzeti aszketizmus drámája lesz, nemzettudat és erkölcs reprezentációja, amelyben – a végkifejlet felé haladó cselekmény keretében – a közös horvát–magyar sérelmek és küzdelmek mind jobban egybefonódnak. S mert a történelmi tények mellett a regénystruktúra belső törvényei is ezt kívánják: a zárófejezet a még életben maradt Zrínyi utódok: Ilona és János sorsának foglalata lesz. Ilona története – történelmi hűséggel – a magyar szabadságmozgalmakkal fonódik egybe, János élettragédiája az írói átélés, a beleélés pszichológiailag kitűnően megokolt példája, szomorú, már-már balladisztikus akusztikájú epilógusa a két nemzetet egyformán érintő mártíromság kitűnő epikai interpretációja.

Kumičić rokonszenvennel teli sorokat szentel a Thököly- majd a Rákóczi vezette szabadságküzdelemnek, amelyben „a felkelés lelke ... Ilona volt, Zrínyi Péter leánya.” „A magyarok egyetlen nőt sem dicsőítettek úgy, mint Ilonát ... , s egyetlen név sem lelkesíti úgy őket, mint az ő fiáé”, azaz II. Rákóczi Ferencé – olvassuk a zárófejezetben, s ugyanott azt is, hogy „két éven át verekedtek a kurucok és a labancok”. I. Rákóczi Ferenc özvegye és a második hitvestárs, Thököly Imre a horvát–magyar sorsazonosság jelképévé nő e regény kuruc szabadságküzdelmekre alludáló soraiban, amelyet e két ember egymás iránti szeretetén túl az osztrákokkal s a császárral szembeni gyűlölet

s jogos bosszúvágyuk motivál. Nem aprólékos jellemrajzot kapunk, inkább sommás összegezést, de e summázatból kicseng az írói rokonszenv, a hősök s az általuk képviselt ügygel szembeni affinitás. „A magyar főurak bátran védekeztek, de végül elbuktak – mondja Kumičić –, Thökölyék „minden várat feladtak, Munkács kivételével, azt Zrínyi Ilona védte hősiessé, az egész világ által csodálva. Elelmük elfogyván megadta magát Caraffa generálisnak. Ez a Caraffa ... tízezer embert gyilkoltatott le Magyarországon, az eperjesi »véres színjáték« az ő műve volt. Éjjel-nappal mészároltatta a népet. Nagyobb borzalmat sohasem látott Magyarország.”

Zrínyi Ilonát és gyermekeit a császáriak Bécsbe vitték, s egymástól elszakítva őket, mindőjüket kolostorba zárták – írja tovább tényyszerűen, egyetlen hatásos, az olvasóban már eddig is táplált, Bécs iránti ellenszenvet fokozó mondattal jellemezve az udvar brutalitását: „Kollonich bécsi püspök, a későbbi kardinális, lábbal rugdosta be a kolostorba a tizenhat esztendő [Rákóczi] Borbála Juliannát ...”

Emlékeztetnünk kell még a regény Zrínyi Ilona további sorsát elbeszélő szegmentumára – lévén, hogy írója ebben is közös horvát–magyar hősként ábrázolja Munkács védőjét. Bécsből – a tényeknek megfelelően – a Thököly fogságában lévő Heisler generális kiadatása ellenében szabadul – „szomorúan”, anélkül, hogy gyermekeit megölelhette volna. „... Férfjével Nikomédiába ment, ahol 1703-ban meghalt. Galacban, a lazariszták templomában temették el. Sírján latin felirat hirdeti, hogy Domina Helena Zrini, nemének és századának dicsősége, akit egyformán magasztalnak horvátok és magyarok. Felsoroltnak erényei és szenvedései, röviden, gyönyörűen. Thököly három évvel később halálozott el, Ilona mellé temették.”

A történelmi tudat formálásának e szűkszavú, ám érzelmi effektusokra épülő módja a Rákóczi-szabadságharc eseményeinek vázlatos bemutatása esetében is érvényesül. Sőt! A fejedelem horvát rendekhez intézett kiáltványának a regényszövegbe iktatása romantikus pátoszával lelkesítő célzatú: „Mindenki rohant [Rákóczi] zászlaja alá, a nép is, a főurak is. A francia király pénzzel támogatta. Bécs félni kezdett. 1702-ben a felkelés kiterjedt egész Magyarországra. Rákóczi felhívással fordult a horvátokhoz is, hogy csatlakozzanak seregéhez: »Horvátok! Nem látjátok, hogy a császári kamara lezárta a tengert? Nem érzitek, hogyan szabdalja szét hazátokat Ausztria? Horvátok! Szabad nép vagytok-é, amíg nektek a varasdi és a karlovaci generálisok parancsolnak? Ó, mily szégyen! Hol van ősi és dicső báni méltóságotok? Emlékezzetek családaitok ama hőseire, akiket az osztrákok kivégeztek! Hol vannak a Zrínyiek, akiknek nevét az egész világ dicsőítette? Hol vannak a Frangepánok, a haza erős oszlopai? Hol vannak? Nemzet vagytok-e még? Emlékezzetek dicső múltotokra! Az erőszakos osztrák uralom nem nyugodott, amíg a királyság vezetőit drága hazánk vértanúivá nem tette!«”

A históriából tudjuk: a proklamáció visszhang nélkül maradt, nem úgy Lipót felhívása, aki álnokul „győzködi a horvátokat”: „teljesíteni fogja minden követelésüket, amint békésebb idők jönnek.” Kumičić nem kommentál, egymás mellé helyezi a kurucmozgalom 1707–1735 közötti eseménytörténetét s a császári ház oldalán „a török elleni háború idején” hadba lépő horvátok áldozatvállalását és Bécs későbbi szőszegését – az utóbbi, Bécs melletti elkötelezettséget félreérthetetlenül politikai tévedésként interpretálva. Nem írja le, de az alábbi passzus intonációjával félreérthetlenné teszi Rákóczi mozgalma iránti rokonszenvét: „Rákóczi sokáig háborúzott, kezében tartott minden hatalmat, 1707-ben pedig, az ónodi országgyűlésen megfosztotta a magyar tróntól a Habsburgokat. I. Lipót az esemény előtt két évvel, valójában a trónja elleni legnagyobb felkelés idején, elhalálozott. Fia, I. József egyre-másra küldte seregeit Ma-

gyarországra. Rákóczi így nem tudott sokáig védekezni: az ország kifosztva, pusztasággá téve, a nép mezítelen volt és éhezett. Az 1711-es szatmári béke után Rákóczi három évet Párizsban töltött az udvarnál, aztán Törökországba ment a szultánnal tárgyalni, miként lehetne megtámadni újból Ausztriát. Rodostóban halt meg, nem messze Konstantinápolytól 1735-ben. Egész Magyarországon szörnyű csend honolt, ám a hatalmas üszkös romok hamuja alatt izzott a parázs ...”

És mit kaptak a Rákóczi hívására csendben maradó, Lipót szavára viszont hadra kelő horvátok a török megszállta területek visszahódítása után? Erről is tárgyyszerű képet rajzol írónk. „Minden visszahódított föld az udvari kamaránál” maradt, „a Határőrvidék királyi tulajdon”, „Horvátországot szörnyű adókkal sarcolja a hadsereg”, az „emberek a török fogságába menekülnek”, „sokan gyermeküket adják el a töröknek, hogy az osztrák adót kifizethessék.” „Alberto Caprara generális falvakat és városokat perzselte fel Szlavóniában, éjjel-nappal gyilkolta a népet, öreget, asszonyt, gyermeket, eszelősen azt ordítva: minden horvátot kiirtat ...” „Az udvari kamara idegeneknek adta el, potom áron, a horvát főurak és nemesek legjobb birtokait...” „A Horvátországot megnyomorító karlócai béke után Bécs nem gondolt többé ígéreteire. »Eljöttek a békésebb idők, de a jogos horvát követeléseket nem teljesítették«. Bécsi generálisok gázolták le Horvátországot, benne minden isteni és emberi törvényt. Horvátország sohasem látott nagyobb szörnyűséget.”

4.

Példáinkat nemigen szükséges szaporítani, ennyi is elegendő bizonyítani: az *Urota* magyarságképe a 19. századi horvát regény kontextusában sajátos, egyedi jelenség. Hangsúlyai nem a horvát–magyar ellentétekre, ellenkezőleg: a sorsazonosságra esnek, ami két, nagyjából egykorú Gjalski-opusz: az 1892-ből való *Osvit* (Virradat) és az 1906-ban megjelent *Za materinsku riječ* (Az anyanyelvért) párhuzamában lehet szembevetendő. Az előbbi az illírismus korának regénye, benne a horvát–magyar viszony feszültségei a meghatározók, hősei többsége a magyarok részéről elszenvedett vélt vagy olykor valós sérelmek szószólója, s bár köztük *madjaron*, azaz magyarofil érzelműek is felsorakoznak, a műegész magyarsággrajza nem a megbékélés lehetőségeinek, távlatainak foglalata, sokkal inkább az 1790-es országgyűlés óta tartó és az illír korszakban tetőző nyelvhasználati viták fakasztotta szembenállás kifejeződése. Igaz: az *Osvit* jó regény, kompozíciós erősségei, sikerült alakrajzai, egyáltalán esztétikumai mind erre utalnak. Nem így a másik mű, a *Za materinsku riječ*, amelyről – mindjárt a megjelenéskor, 1906-ban – ezt írta A. G. Matoš: „se nem regény, se nem történelem”, benne „Gjalski számára 1848 örök frázis, örök karnevál, és kommersz” marad, „ahol trubadúrok módjára szeretnek és Rabelais módján esznek és isznak.” Ennél súlyosabb szavakat is papírra vet még – ilyeneket mondva: a *Za materinsku riječ* „gondolatok nélküli és frázisokkal teli könyv, egy átlagos intelligencia, banális obszerváció, reklám jellegű politikai dilettantizmus terméke”. Mi tesszük hozzá: e rossz regényben a magyarság Gjalski formálta „imagoja” hiteltelen, elfogultságainak, tévedéseinek, túlzó vélekedéseinek sokasága a magyarsággal egyébként nem rokonszenvező Matoš számára is elfogadhatatlan. Benne mindaz, ami 1848–49-ben a magyar politikai és állami élet síkján zajlik, közvetett információként a két nemzet konfliktusára redukálódik.

Kumičić műve mindennek ellentéte. Különösképpen az a Rákóczi halála utáni magyarországi állapotokat summázó megállapítása, amely fölött a felületes olvasó talán

átsiklik, a regény minden dimenziójára figyelő befogadó viszont dekódolja üzenetét. Arról a félmondatnyi allúzióról van ezúttal szó, amely szerint Rákóczi mozgalom leverése majd Rákóczi halála után a Magyarországra szakadó „szörnyű csend” ellenére „az üszkös romok hamuja alatt izzik a parázs...”.

Egykorú olvasásszociológiai ismeretek hiányában ma aligha eldönthető: a regény megjelenésekor, a Khuen-Héderváry korszak félidejében, miképpen nyugtázta a kortárs olvasó ezt a futó allúziót, amely másként aligha értelmezhető, mint a kurucmozgalom és az 1848–49 közötti oksági viszony felismerése és sejtetése, s amelynek tüzetes kifejtése viszont már túlnő e regényvilág keretein. Talán akkor sem tévedünk, ha feltételezzük: Kumičić 1890–92–93-ban, tehát a regény megírása és közlésének kezdete idején nem is látta célszerűnek és időszerűnek az 1848-as magyar forradalom, még kevésbé ennek függvényében a negyvennyolcas horvát–magyar viszony értékelésének horvát részről történő revidálását. Az enigmatikus utalás üzenete így is több volt sok kortársi vélekedésnél. Sőt! Talányos volta okán alighanem sokakat gondolkodásra késztetett. Később, egy évtized elmúltával még inkább. Ha ugyanis az *Urota* a csalódásokkal teli horvát–osztrák viszony történelmi számvetése volt, az 1902-ben megírt és közreadott, középkori tárgyú *Kraljica Lepa* (Lepa királyné) – Khuen-Héderváry bukása előtt egy esztendővel – horvátok és magyarok közös múltjának és jelenének elmentmondásait óhajtotta előtérbe hozni – szépírói eszközökkel. Ez utóbbiból éppenséggel nem hiányoznak a magyarelles felhangok, ám az mégiscsak szembeűnő, hogy nem a magyar 1848–49 „bírálatát” írta meg (miként teszi majd négy év elmúltával, 1906-ban Gjalski), hanem az Árpád-ház horvát történelmi szerepének szépírói krónikáját – épp akkor, amikor történettudományi forrásait e tárgyat illetően nem kevés kritikai észrevétel, megjegyzés kísérte. De ez már egy másik történet, amely újabb tanulmány tárgya lehet...

